

BEYNƏLXALQ
MÜNASİBƏTLƏRİN
TƏHLİLİ
MƏRKƏZİ

TƏHLİL

Qərbi azərbaycanlılara qarşı aparılan deportasiya siyasətinin tarixi təhlili

Fuad Abdullayev

 Mirzə İbrahimov 8, Bakı, AZ1005, Azərbaycan

 (+994 12) 596-82-39, (+994 12) 596-82-41

 E-mail: www.aircenter.az, info@aircenter.az

MART 2026

Qərbi azərbaycanlılara qarşı aparılan deportasiya siyasətinin tarixi təhlili

Giriş

Bu hesabatda 1987-1991-ci illərdə Ermənistan ərazisində yaşamış azərbaycanlı əhalinin (bundan sonra Qərbi azərbaycanlılar) kütləvi və məcburi şəkildə öz daimi yaşayış yerlərindən çıxarılması prosesi araşdırılır. Hesabatın əsas məqsədi Qərbi azərbaycanlıların doğma yaşayış məkanlarından zorla köçürülməsinin hüquqi xarakterini müəyyən etməkdir. Eyni zamanda, bu proses nəticəsində onların fundamental insan hüquqlarının, xüsusilə də yaşayış yerini sərbəst seçmək, mülkiyyətə sahib olmaq və ən əsası beynəlxalq hüququn imperativ norması olan öz daimi yaşayış yerinə qayıtmaq hüquqlarının pozulmasını beynəlxalq hüquq normaları əsasında təhlil etmək qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Hesabatda toplanmış faktiki materiallar göstərir ki, Ermənistan ərazisində tarixən azərbaycanlılar yaşayıb və Qərbi azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından çıxarılması təsadüfi hadisələr toplusu deyil. Bu, beynəlxalq hüquqda qadağan edilmiş, sistemli və ardıcıl xarakter daşıyan kütləvi məcburi köçürmə prosesinin nəticəsi olmuşdur. Bu proses nəticəsində yüz minlərlə şəxs öz yaşayış yerini tərk etməyə məcbur edilmiş, onların təhlükəsizlik zəmanətləri aradan qaldırılmışdır. Etnik mənsubiyyətə əsaslanan ayrı-seçkilik fonunda insanların doğma evlərinə geri qayıtmaq imkanları faktiki olaraq mümkünsüz hala gətirilmişdir ki, bu da beynəlxalq qaçqın hüququnun təməl prinsiplərinə ziddir.

Məcburi köçürmə ilə paralel olaraq Qərbi azərbaycanlıların mülkiyyət hüquqları kobudcasına pozulmuş, yaşayış evləri və digər mülki obyektlərdən məhrum edilmələri, habelə qayıdışın fiziki və mənəvi əsaslarını məhv etmək məqsədilə mədəni və dini irslərinin dağıdılması halları qeydə alınmışdır. Bu hallar bilavasitə Ermənistanın dövlət strukturlarının fəaliyyəti və ya məqsədyönlü fəaliyyətsizliyi fonunda baş vermiş, əhalinin köçürülməsi prosesinin institusional xarakter daşdığını göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi azərbaycanlıların məcburi köçürülməsi və onların ayrılmaz qayıdış hüququnun pozulması ilə bağlı hallar uzun müddət beynəlxalq səviyyədə lazımi diqqət mərkəzində olmamışdır. Nəticədə zorla deportasiya olunmuş əhalinin öz doğma yaşayış yerlərinə təhlükəsiz, könüllü və ləyaqətli şəkildə qayıdışını təmin etməyə yönəlmiş effektiv beynəlxalq mexanizmlər formalaşmamışdır. Bu vəziyyət insan hüquqlarının ən ciddi pozuntularından biri olmaqla yanaşı, Qərbi azərbaycanlıların Ermənistandan məcburi köçürülməsi problemini hələ də həll olunmamış beynəlxalq ədalətsizlik kimi saxlayır.

Hesabatda təqdim olunan faktiki hallar beynəlxalq hüququn sütunları hesab edilən Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, İnsan Hüquqları üzrə Ümumdünya

Bəyannaməsi, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, Qaçqınların Statusu haqqında Konvensiya və BMT-nin Məcburi Köçkünlərə dair Rəhbər Prinsipləri çərçivəsində qiymətləndirilir. Xüsusilə Qərbi azərbaycanlıların öz daimi yaşayış yerlərinə qayıtmaq hüququnun hüquqi əsasları nəzərə alınır.

Hesabatın əsas mövzusunə keçməzdən əvvəl “qayıdış hüququ” anlayışına qısa şəkildə toxunmaq zəruridir. Beynəlxalq hüquqa əsasən, hər bir şəxs öz ölkəsinə və ya daimi yaşayış yerinə qayıtmaq hüququna malikdir. İnsan Hüquqları üzrə Ümumdünya Bəyannaməsinin 13-cü maddəsinə və Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 12-ci maddəsinə uyğun olaraq, bu hüquq məcburi köçürülmüş və deportasiya edilmiş şəxslərə münasibətdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. BMT-nin müvafiq qətnamələrində və Məcburi Köçkünlərə dair Rəhbər Prinsiplərində də zorla köçürülmüş şəxslərin öz daimi yaşayış yerlərinə təhlükəsiz və könüllü şəkildə qayıtmaq hüququ birmənalı şəkildə tanınır. Bu hüquq yalnız fiziki olaraq geri dönüşü deyil, habelə mülkiyyət hüquqlarının restitutsiyasını (bərpasını), təhlükəsizlik təminatlarını və ləyaqətli yaşayış şəraitinin yaradılmasını ehtiva edir.

Bu hesabatda Qərbi azərbaycanlıların öz daimi yaşayış yerlərinə qayıdış hüququnun tanınması və təmin edilməsi məsələsinin qaldırılması Ermənistan Respublikasına qarşı hər hansı ərazi iddiası kimi şərh edilə bilməz. Söhbət dövlətlərin ərazi bütövlüyünün yenidən müəyyənləşdirilməsindən deyil, qeyri-qanuni şəkildə məcburi köçürülmüş şəxslərin beynəlxalq hüquqla tanınmış fundamental hüquqlarının bərpasından gedir. Qayıdış hüququ fərdi və kollektiv insan hüququ xarakteri daşıyır. Onun həyata keçirilməsi mövcud beynəlxalq sərhədlər çərçivəsində, qəbul edən dövlətin suverenliyi və ərazi bütövlüyünə hörmət prinsipləri əsasında tamamilə mümkündür və beynəlxalq ictimaiyyətin tələbidir. Bu baxımdan, hesabatda irəli sürülən yanaşma siyasi və ya ərazi məqsədlərinə deyil, beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin icrasına və zorla köçürülmüş əhalinin təhlükəsiz, könüllü və ləyaqətli şəkildə geri qayıtmasının təmin edilməsinə yönəlmişdir.

1987-1991-ci illər: Məcburi köçürülmə və qayıdış hüququnun pozulması xronologiyası

Azərbaycanlılar tarixən indiki Ermənistan ərazisində yaşamış və həmin ərazilər qədim türk torpaqları olmuşdur. Lakin 18-19-cu əsrdə İran-Rusiya və Osmanlı-Rusiya müharibələri nəticəsində ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi regionun demoqrafik balansını ciddi şəkildə dəyişdirmişdir. Bu proses daha sonrakı dövrlərdə azərbaycanlıların planlı deportasiyasına, etnik təmizlənməsinə və qayıdış hüquqlarının davamlı şəkildə inkar edilməsinə yol açan milli münaqişələrin əsasını qoymuşdur.

Qərbi azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından deportasiyası XX əsrin əvvəllərindən başlamış və dörd mərhələdə həyata keçirilmişdir. Etnik təmizləmənin birinci mərhələsi 1905-1906-cı illərə, ikinci mərhələsi 1918-1920-ci illərə, üçüncü mərhələsi

1948-1953-cü illərə təsadüf etmişdir. Dördüncü, ən irimiqyaslı mərhələ isə 1987-1991-ci illər arasında, Sovet İttifaqının dağılması astanasında həyata keçirilmişdir. Həmin dövrdə Ermənistan tərəfindən icra edilmiş bu köçürmə siyasəti XX əsrdə azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilmiş sistemli və beynəlxalq hüquqa zidd siyasətin davamı olmuşdur. Qeyd edək ki, bu kütləvi hüquq pozuntularının başlamasına Ermənistan daxilində irredentist meyllərin artması və Ermənistanda monoetnik dövlət qurmaq niyyəti təkan vermişdir.

Qeyd edək ki, həmin illər Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar üçün fundamental hüquqların total şəkildə pozulduğu faciəvi bir dövr olmuşdur. Erməni irredentist dairələrin həyata keçirdiyi etnik təmizləmə aktları öz miqyasına və icra üsullarına görə ən dəhşətli formada aparılmışdır. Soydaşlarımız zorla tarixi yurdlarından çıxarılmış, evləri talan edilmiş, əhalinin əksəriyyəti fiziki zorakılığa məruz qalmışdır. Əhalinin bir hissəsi, xüsusilə qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi iztirablara dözməyərək həlak olmuşdur ki, bu da yaşamaq hüququnun birbaşa pozulmasıdır. Ermənistan hakimiyyət nümayəndələrinin himayəsi altında və göstərişləri əsasında həyata keçirilən bu etnik təmizləmə aktları nəticəsində yüz minlərlə azərbaycanlı öz doğma torpaqlarından didərgin düşmüş və Azərbaycana sığınmağa məcbur edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin insanlar Azərbaycana sığındıqdan sonra bir müddət, xüsusilə qış aylarında çox çətin şəraitdə qaçqın düşərgələrində yaşamaq məcburiyyətində qalmışdılar. Təəssüf ki, bir çox beynəlxalq qurumlar baş verən hadisələri sadəcə kənardan izləmiş və SSRİ-nin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinə əməl etmək adına məcburi köçkünlərin qayıdış hüququnu təmin edəcək effektiv addım atmamışdılar. Bu sükut ermənilərin törətdiyi beynəlxalq hüquqa zidd əməllərin qeydə alınmasına böyük maneə törətmişdir ki, bu da qayıdış hüququnun bu günə qədər təmin edilməməsinin fəsadları hələ də davam edir.

Bununla yanaşı, bunu da əlavə etmək zəruridir ki, Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı törətdiyi və insan hüquqlarını heçə sayan əməlləri yalnız dinc əhalinin etnik təmizlənməsilə bitməmişdir. Belə ki, azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiya edilməsindən qısa müddət sonra onların qayıdış ümidlərini birdəfəlik yox etmək məqsədilə fərqli bir proses başlamışdır. Bu proses azərbaycanlılara məxsus və min illər ərzində yaradılmış zəngin mədəni irsin, monumental tarix-memarlıq abidələrinin, qəbiristanlıqların, məscidlərin dağıdılması, yaşayış məntəqələrinin tarixi adlarının dəyişdirilməsi və azərbaycanlıların Ermənistanda mövcud izlərinin silinməsi formasında həyata keçirilmişdir.

Hadisələrin xronoloji inkişafı və sübutlar

Ermənistan tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş beynəlxalq insan hüquqlarına zidd əməllərin tarixinə nəzər salsaq, əminliklə qeyd etmək olar ki, etnik

təmizləmənin son mərhələsi məhz 1987-ci ilin sonlarında, Ermənistan SSR-in Qafan rayonundan vüsət almış və 1991-ci ilin avqust ayında Zəngəzur mahalının Nüvədi yaşayış məntəqəsində yekunlaşmışdır. Həmin dövr ərzində azərbaycanlı əhaliyə qarşı planlı şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə əməlləri SSRİ-nin ali orqanlarının susqunluğu fonunda baş vermiş və qısa zamanda bütün Ermənistana, davamında isə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə yayılmışdır. Xüsusilə də 1988-ci ilin fevral ayında sovet xüsusi xidmət orqanları (KQB) tərəfindən təşkil edilən və milliyyətçə erməniəsilli şəxslərin baş rol oynadığı Sumqayıt hadisələrindən sonra Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı nifrət kampaniyası daha da güclənmişdir.

Baş verən hadisələr fonunda 1987-ci ilin noyabrında Qafandan olan azərbaycanlılar Ermənistandakı mənəvi-psixoloji təzyiqlərə və zorakılıq əməllərinə dözməyərək Azərbaycana sığınmışdır. Bu hadisə Qərbi azərbaycanlıların etnik təmizləməsinin dördüncü mərhələsinin başlanğıcı olmuşdur. Hadisə ilə bağlı faktları britaniyalı jurnalist və yazar, Karneqi Beynəlxalq Sülh Fondunda təhlilçi Tomas de Vall “Qara bağ” (Black Garden) adlı kitabında qeydə almışdır. O, 1987-1991-ci illər arasında baş vermiş hadisələrə şahid olmuş və həm erməni, həm də azərbaycanlı şəxslərlə müsahibələr apararaq, kütləvi deportasiyanın reallıqlarını öz kitabında işıqlandırmışdır. Kitabda britaniyalı jurnalist 1987-ci ilin noyabr ayında Qafandan qaçmağa məcbur olan azərbaycanlıların iki yük vaqonu ilə Bakı dəmir yolu vağzalına gəldiyi faktı təsbit etmişdir. Hadisə mətbuatda işıqlandırılmasa da, həmin hadisəyə şahid olmuş Bakı ermənisinin etirafları etnik təmizləmənin ilkin nəticələrinin gün üzünə çıxmasına şərait yaratmışdır. Belə ki, adının açıqlanmasını istəməyən Bakı ermənisi (dul qadın) T.Valla verdiyi müsahibədə Qafandan olan azərbaycanlıların Bakıya gəlişini, həmin qaçqınlara paltar və yemək gətirilməsini bu sözlərlə təsvir etmişdir: “Gəlib dedilər ki, Qafandan çılpaq uşaqlar olan iki vaqon gəlib. Biz ora baxmağa getdik. Qafandan olan azərbaycanlılar idi. Mən özüm stansiyada idim və iki yük vaqonunu gördüm. Qapıları açıq idi, vaqonun hərəkəti zamanı insanların düşməməsi üçün onlara iki uzun taxta mıxlanmışdı. Bizdən qaçqınlara kömək etmək üçün əlimizdən gələni gətirməyimizi xahiş etdilər. Mən, və təkcə mən yox, bir çoxları köhnə uşaq paltarlarını və bəzi şeyləri yığdıq. Mən onları özüm görmüşəm. Kənd əhli idi, çirkli, uzun saçlı, saqqallı kişilər, qocalar, uşaqlar var idi.”¹

Tomas de Vallın kitabında azərbaycanlıların fundamental yaşamaq hüquqları təhlükə altına düşdüyü üçün Qafanı tərk etmələrinə dair daha bir neçə fakt göstərilmişdir. Belə ki, kitabda 1988-ci il yanvar ayının 25-də Azərbaycan Ali Sovetinin binası qarşısında dörd qırmızı “İkarus” avtobusunun dayandığı, əsasən qadın, uşaq və qocalardan ibarət olan bu insanların dəhşətli vəziyyətdə olduğu və əksəriyyətinin döyüldüyü qeyd edilmişdir. Bununla yanaşı, 1988-ci ilin fevral ayında iki minə yaxın azərbaycanlının gecə vaxtı Qafan rayonunu tərk etdiyi və bu faktın Qafan partiya

¹ Vall T. de, Famil İsmayılov (redaktor), “Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və müharibə yollarında” (Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War), Bakı: İLAY MMC, 2008, səh. 29

komitəsinin ikinci katibi Aramayıs Babayan tərəfindən təsdiq edildiyi yazılmışdır.² Qeyd edək ki, canlarını qurtarmaq üçün Qafan rayonunu tərk etməyə məcbur olmuş bu azərbaycanlılar qaçqın kimi Zəngilan rayonuna gəlmişdir.

Qərbi azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasının 1987-ci ildə başlaması faktı Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin, SSRİ Mərkəzi Komitəsi və Ermənistan SSR Mərkəzi Komitəsinə ünvanladığı arxiv sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Hər nə qədər Ermənistan rəhbərliyi bu faktı inkar etməyə və etnik təmizləmənin səbəblərini Sumqayıt hadisələrinə bağlamağa çalışsa da, mövcud faktlar bunun belə olmadığına dəlalət edir. Xüsusilə də Azərbaycan KP MK-nin katibi olmuş Əfrand Daşdəmirovun etirafları bu nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyət daşıyır. O, Rusiyanın “Vestnik analitiki” jurnalında “Qarabağ münaqişəsi yenidənqurma kontekstində” adlı yazısında qeyd edir: “1987-ci ilin sonlarından başlayaraq Ermənistanın azərbaycanlı əhalisi ağır mənəvi-psixoloji təzyiqlərə və zorakılıq hədələrinə məruz qalmış, azərbaycanlı əhaliyə qarşı fiziki zorakılıq faktları qeydə alınmışdır. Bunun qaçılmaz nəticəsi olaraq Ermənistanın Qafan və Meğri rayonlarından ilk yüzlərlə azərbaycanlı qaçqınlar artıq 1988-ci ilin yanvarında Azərbaycanın qonşu rayonlarına sığınmışdır. Fevral ayında məcburi köçkünlərin miqyası xeyli artmışdır.”³ Rəsmi məlumatlara görə, 1988-ci ilin iyun ayının 30-na qədər etnik təmizləmə aktları nəticəsində Ermənistandan ümumi olaraq 16830 azərbaycanlı öz ata yurdlarını tərk etməyə məcbur qalmışdır. Həmin məlumatlar məhz Azərbaycan SSR KP MK-nin arxiv sənədlərində qeyd edilmişdir.⁴

1988-ci ilin fevral ayından sonra isə Qərbi azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən beynəlxalq hüquqa zidd əməllər daha da kəskinləşmişdir. İnsanlar Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə mütəmadi məktub və teleqramlar göndərir, Ermənistan SSR yerli icra orqanlarının dəstəyi ilə fəalliyət göstərən quldur dəstələrin özbaşnalığından şikayət edirdilər. Arxiv sənədləri açıq şəkildə sübut edir ki, Ermənistan dövlət orqanları Qərbi azərbaycanlılara hər hansı təhlükəsizlik zəmanəti verməkdən imtina etmişlər. Qeyd edək ki, həmin arxiv sənədlərində Qərbi azərbaycanlıların geri qayıtmaq istəyi, Azərbaycan SSR rəhbərliyinin ölkəni tərk etmiş ermənilərin geri qayıtmasında xoş niyyəti və səyləri də vurğulanmışdır. Məsələn Azərbaycan SSR KP MK-nin 24 avqust 1988-ci il tarixində Ermənistan SSR KP MK-yə ünvanlandığı məktubunda həmin dövrə baş verən hadisələrə işıq tutan faktlar bu cür nəql edilir: “Ermənistan SSR-dən gəlmiş azərbaycanlıların daimi yaşayış yerlərinə qaytarılması üçün müvafiq işlər aparılır. Lakin ağır vəziyyətə görə bir çox ailə geri qayıtmaq istəmir. Ermənistan SSR-in bir sıra respublika və yerli icra orqanları xuliqan ünsürlərin azərbaycanlı əhalini gözdən salmaq və insanların ləyaqətini təhqir etmək

² Vall T. de, Famil İsmayilov (redaktor), “Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və müharibə yollarında” (Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War), Bakı: İLAY MMC, 2008, səh. 29

³ Daşdəmirov Ə. “Yenidənqurma kontekstində Qarabağ münaqişəsi” (“Карабахский конфликт в контексте перестройки”) Вестник аналитики, № 3 (21), 2005, səh. 195 (baxılıb: 25.02.2025)

⁴ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai və Siyasi sənədlər Arxivi, Fond 1, siyahı 83, İş: №194, səh. 60.

hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün tutarlı tədbirlər görmürlər. Təhdidlər, hücumlar, təqiblər və digər antisosial davranışlarla bağlı şikayətlər gəlməkdə davam edir. Azərbaycanlı əhalinin məskunlaşdığı yaşayış məntəqələrinin ərzaq təminatı ağır vəziyyətdədir, mağazalarda zəruri malların kəskin qıtlığı müşahidə olunur. Tibbi yardım və işə bərpa edilməsindən imtina halları var.”⁵

Ermənistan SSR Mərkəzi Komitəsinə 11 mart 1989-cu il tarixində ünvanladığı növbəti məktubda isə qərbi azərbaycanlıların geri qayıtmaq arzusu bir daha açıq şəkildə ifadə olunmuş, Ermənistanın yerli icra orqanlarının təhlükəsizliklə bağlı heç bir təminatın verilməməsi səbəbindən bunun baş tutmadığı bildirilmişdir. Məktubda qeyd edilir: “Görülən işlər nəticəsində cari il mart ayının 1-nə 48 mindən çox erməni Azərbaycan SSR-ə qayıtmışdır. Erməni ailələrinin geri qaytarılması prosesi davam edir. Onların hamısı əvvəlki işlərinə bərpa olunub və normal şəraitdə yaşayır və işləyirlər. Nəzərinizə çatdırırıq ki, Ermənistanı tərk etmiş xeyli sayda azərbaycanlı ailə daimi yaşayış yerlərinə qayıtmağa hazırdır. Lakin mahiyyət etibarilə, bir sıra yerlərdə təhlükəsizlik təminatının olmaması səbəbindən onları qəbul etməkdən imtina edirlər. Məsələn, Noyemberyan, Ararat və Vardenis rayonlarını tərk edənlər (20 mindən çox insan) geri qayıtmaq arzusunu qəti şəkildə ifadə edirlər, lakin bu rayonların rəhbərlərindən bu məsələdə dəstək görmürlər.”⁶

Bu məktublarda məzmunundan da göründüyü kimi azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə aktlarının qarşısını alınması, onların öz doğma evlərinə qayıtması istiqamətində Ermənistan hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən müvafiq tədbirlər görülməyib, daha doğrusunu desək görülmək istənilməyib. Belə ki, Ermənistan SSR rəhbərliyinin əsas məqsədi Qərbi azərbaycanlıların etnik təmizlənməsi, daha sonra Ermənistandan monoetnik dövlətin yaradılması olub. Bu həqiqətlər Ermənistanın keçmiş prezidenti Levon Ter-Petrosyan tərəfindən 23 iyul 1993-cü il tarixində “Yerkrapah” könüllülər birliyinin iclasında çıxışı zamanı rəsmi şəkildə etiraf edilib.⁷ O, Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülməsini və geri dönməsinin əngəllənməsini dövlət uğuru kimi belə təsvir etmişdir: “Ermənistan və Dağlıq Qarabağ yad millətlərdən (azərbaycanlıları nəzərdə tutur) tamamilə təmizləndi. Təkrar edirəm, bu, 600 illik problem idi. Bunun əhəmiyyətini erməni xalqı bundan sonra ən azı 600 il hissə edəcək. Təsəvvür edin ki, əgər bu gün Ermənistanda 1988-ci ildə olduğu kimi 170 min yad millətin nümayəndəsi olsaydı, bu gün bizim dövlətimiz olmazdı. Biz Zəngəzur, şimal-şərq rayonlarımızı, Sevanın (Göyçə gölü) sahillərini qorumaq iqtidarında olmazdıq. Hətta burada bir neçə muxtariyyət yaranardı. Unutmayın ki, üç rayonda azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdi - Vardenis, Masis və Amasya. Zəngəzurda onların sayı həddindən artıq çox idi. İndi bu problem həll edilib. Bu problemi bizim hərəkət,

⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai və Siyasi sənədlər Arxiv, Fond 1, siyahı 83, İş: №194, səhifə 53-54.

⁶ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai və Siyasi sənədlər Arxiv, Fond 1, siyahı 84, İş: №185, səh. 30-31.

⁷ “Ermənistanın ilk prezidenti Ter-Petrosyan və erməni milli hərəkatının real məqsədləri” (Первый президент Армении Тер-Петросян и настоящие цели армянского национального движения), Albert Isakov, [https://www.youtube.com/watch?v=av-vtFwdW1E](https://www.youtube.com/watch?v=av-<u>vtFwdW1E</u>) 03.01.2025 (baxılıb: 7 yanvar 2025-ci il)

erməni ümummilli hərəkatı və onların hərbi qanadı, özünümüdafiə dəstələrimiz olan “Yerkrapah” dəstələri həll etdi. Eynisi həmçinin Qarabağda. Bu gün Qarabağın bütün ərazisi və daha çoxu ermənilərin nəzarəti altındadır.”

L.Ter-Petrosyanın etiraflarının nə qədər həqiqətə uyğun olduğuna əmin olmaq üçün ondan öncə oxşar fikirlər səsləndirmiş Ermənistan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Rafael Ğazaryanın 1988-ci ilin noyabr ayının 4-də İrəvanda keçirilən mitinqdəki çağırışlarına və ehtiyatda olan polkovnik Dneprik Bağdasaryanın “Müqavimət” adlı əsərində qeyd edilən bəzi faktlara nəzər yetirməkdə fayda var. Belə ki, Ter-Petrosyanın etirafları, Ğazaryanın çağırışları və Bağdasaryanın kitabında qeyd edilən faktlar arasında müəyyən paralellik müşahidə etmək mümkündür. Məsələn R.Ğazaryan həmin gün mitinqdə azərbaycanlıları qovmağa çağırış etmişdir. O, öz çıxışında deyib: “Əvvəlcədən yaradılmış dəstələrin köməyi ilə köçürülmə hər cür təmin edilməlidir. Bu onilliklər ərzində ilk dəfədir ki, Ermənistanı türklərdən təmizləmək üçün bizə unikal imkan verilib. Mən bunu bu on aylıq mübarizəmizin ən böyük nailiyyəti hesab edirəm”.⁸ D.Bağdasaryan isə öz xatirələrini bölüşdüyü kitabında qeyd etmişdir: “1989-cu ilin əvvəlində ehtiyatda olan zabitlərdən əməliyyat qrupu yaratmaq istəsəm də, buna nail ola bilmədim. Lakin 1989-cu ilin aprel ayının əvvəllərində niyyətim barədə xəbər tutan Kond rayonunun gəncləri özlərini mənə təqdim etdilər. Onlar mənə təklif etdilər ki, onlardan bir dəstə formalaşdırım, onlara hərbi təlim keçim və onların köməyi ilə döyüş planımı həyata keçirəm. Vaçaqan Çibuxçyan Kond dəstəsinin rəhbəri seçildi və o, iri vücuduna və enerjili xarakterinə uyğun olaraq “Çuqun Vaço” ləqəbini aldı. 1989-cu ilin iyun ayının ortalarında Vaçaqan mənə bildirdi ki, o, dəstənin fəaliyyətlərini təmin etmək üçün təşkilatların birindən müvəqqəti olaraq QAZ-69 və bir yük maşını götürüb. Dəstənin döyüş hazırlığı başa çatdıqdan sonra biz sərhəd rayonlarına yola düşdük. Naxçıvanın bütün sərhədi boyu gəzdik, kəşfiyyat apardıq və xəritələrdə azərbaycanlıların sərhəd xidmətinin dayaq məntəqələrini, eləcə də daxili qoşunların mühafizə postlarını qeyd etdik. Bu ərafədə sərhəd xidmətini həyata keçirən müxtəlif təşkilat və yerli özünümüdafiə dəstələri ilə əlaqəyə girdik. Buna paralel olaraq sərhəd kəndlərinin müdafiəsinin təşkili, qoşunların döyüş hazırlığı ilə məşğul olurduq. Biz Vayk, Sisian, Gorus, Qafan bölgələrinin “Yerkrapah” və bu bölgələrdə yerləşən döyüşçülərlə sıx əlaqədə idik.” Dneprik Bağdasaryan öz xatirələrində bunu da qeyd edir ki, 1989-cu ilin yayında Erməni Milli Hərəkatının, Ermənistan Milli Ordusunun, Milli Müqəddəratını Təyinetmə Birliyinin və Erməni İnqilabı Federasiyasının (Daşnaksütyun) tabeliyində fəaliyyət göstərən 20-25 nəfərlik muzzdlu dəstələr Yeğeqnadzor və Vayk rayonlarında yerləşdirilmişdi. Xaçık kəndinin evlərinin birində isə ov tüfəngi ilə silahlanmış gənc tələbələr və onların qoca komandiri var idi və onların daşnak olduğunu təxmin etmişdi. Bardzruni kəndində yerləşən Milli Müqəddəratını Təyinetmə Birliyinin dəstəsində isə avtomat, karabin və bir ədəd əl pulemyotu var idi. Oxşar vəziyyət digər

⁸ “Ermənistan: İyirmi aylıq mübarizə: Sənədlər Toplusu” (Армения: двадцать месяцев борьбы: сборник документов.) Ереван: Самиздат АОД, 1989. səh. 15

bildirmişdir. Tarixçi Lehvaz kəndi yaxınlığında yerləşən qədim abidənin 2018-ci ilə aid fotosəkilini nümayiş etdirmişdir. O, bu tikilinin XVII əsrin sonlarına aid olduğunu, Meğri və Ordubad azərbaycanlıları üçün ziyarətqah funksiyası daşdığı qeyd etmişdir. Qeyd edək ki, o, bu ziyarətqahın daxili və xarici görünüşünü əks etdirən, 1932-ci ilə aid fotosəkilləri də təqdim etmişdir. Davamında erməni tarixçi Baba Hacı adlı tikili və onun ətrafındakı qəbiristanlıqda aşkar edilən, 1839-1840-cı illərə aid qəbir daşları haqqında məlumat vermişdir. O bildirmişdir ki, bu qəbir daşları arasında XIII əsrə aid olan nümunələr də mövcuddur və onların üzərində əvvəlcə ərəb, sonradan isə kiril əlifbası ilə azərbaycanlılara məxsus adlar həkk olunmuşdur. Tədqiqatçı belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu tikili daha çox Nüvədi kəndində yaşamış azərbaycanlılara aid olmuşdur. Belə ki, kənd əhalisi yay fəslində yaylaqlara qalxdığı dövrdə vəfat edən şəxslər bu ərazidə dəfn edilmişdir. Qeyd edək ki, L.Xaratyan tədqiqatı zamanı Lehvaz kəndində çəkilməmiş, azərbaycanlılara aid qəbir daşlarının fotosəkillərini də təqdim etmişdir. Təqdim olunan qəbir daşları arasında həmçinin Zəngəzur mahalının Nüvədi (Nrnmadzor) kəndinə və Amasya rayonunun Qaranamaz (Ağvorik) kəndinə aid olanlar da olmuşdur. L.Xaratyan bu qəbir daşlarının bəzi yerlərdə dağıdılmış vəziyyətdə olduğunu, bəzilərinin isə nisbətən yaxşı qorunduğunu fotosəkillər vasitəsilə nümayiş etdirmişdir.¹¹

Bütün bu faktlar onu deməyə əsas verir ki, azərbaycanlıların Ermənistandan məcburi deportasiyası prosesi daha öncə detallı şəkildə planlaşdırılmış və bu istiqamətdə ciddi hazırlıq görülmüşdür. Yəni baş verən hadisələr ermənilərin iddia etdiyi kimi təsadüfə olmamış və etnik təmizləmənin əsas səbəbi Sumqayıt hadisələri deyil. Əlbəttə hazırlıq prosesi Ermənistan SSR rəhbərliyinin məlumatı daxilində baş tutmuşdur, əks halda Sovet dövründə bunu təsəvvür etmək belə mümkün deyil. Xüsusilə Sovet dövründə sırayı vətəndaşların avtomat və pulemyot kimi silahlarla silahlanması yalnız Ermənistan siyasi rəhbərliyinin, yerli icra və yaxud hüquq-mühafizə orqanlarının dəstəyi nəticəsində baş verə bilərdi.

Hesabatın əsasını təşkil edən tarixi faktların beynəlxalq müstəvidə daha da inandırıcı olması üçün erməni tədqiqatçılarının özlərinin səsləndirdiyi fikirlər mühüm sübut bazası formalaşdırır. Bu baxımdan, erməni jurnalist Davit Petrosyanın müsahibəsi də tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasında və təsdiqlənməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, o, öz həmkarının azərbaycanlıların Ermənistanda və xüsusilə İrəvanda yaşaması ilə bağlı sualına belə cavab verir: “Onlar (azərbaycanlıları nəzərdə tutur) əksəriyyət təşkil etməsələr belə, İrəvan şəhər əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edirlər. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra onların sayı daha da azaldı. Ermənilər köçməyə başladıqca onların da faizi İrəvanda azalmağa başladı. Lakin İrəvanda onların kompakt məskunlaşdığı məhəllələr var idi. Məsələn, Şilaçi və Toxmax-Göl. Hətta adlarından belə görünür. Şilaçi “boyaqçılar” deməkdir. Bu, belə tərcümə olunur. İrəvanın ürəyi

¹¹ “Lusine Xaratyan: Ermənistanda Azərbaycan varlığının qorunub saxlanılan izləri: 2-ci hissə” (Lusine Xaratyan. Աղբյուրագիտության ներկայություն պահպանված հետքերը Հայաստանում. Իսր 2), Socioscope NGO, https://youtu.be/Eem-yNV_4Bg, 30 iyul 2019-cu il (baxılıb: 10 oktyabr 2025-ci il)

hesab edilən Kond (Təpəbaşı) məhəlləsi. Kond məhəlləsinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar idi.”¹² D.Petrosyanın bu etirafları beynəlxalq hüquq və məcburi köçkünlərin fundamental hüquqları kontekstində bir neçə mühüm faktı təsdiqləyir. Birincisi sitatda qeyd edilən “Ermənilər köçməyə başladıqca onların da faizi İrəvanda azalmağa başladı” fikri sübut edir ki, azərbaycanlıların öz doğma yurdlarından sıxışdırılıb çıxarılması və etnik təmizləmə prosesi qəfil baş vermiş hadisə deyil, uzun illər ərzində dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş sistemli məcburi köçürmə siyasəti olmuşdur. İkincisi konkret məhəllələrin adlarının çəkilməsi, bu ərazilərin mədəni və tarixi cəhətdən birbaşa azərbaycanlılara məxsus olduğunu təsdiqləyir. Bu toponimlərin dəyişdirilməsi və izlərinin silinməsi cəhdləri beynəlxalq hüquqda mədəni irsə qarşı cinayət kimi qiymətləndirilir. Üçüncüsü isə İrəvanın mərkəzində, “şəhərin ürəyi hesab edilən Kond məhəlləsində” azərbaycanlıların böyük əksəriyyət təşkil etməsinin etirafı qayıdış hüququnun ən vacib komponentini, yəni mülkiyyət hüququnu aktuallaşdırır. Bu fakt təsdiqləyir ki, Qərbi azərbaycanlıların mülkiyyət və qayıdış tələbləri mücərrəd deyil; bu tələblər birbaşa olaraq paytaxt İrəvanın mərkəzindəki konkret tarixi məhəllələrə, yaşayış evlərinə və torpaq sahələrinə şamil edilir.

Qərbi azərbaycanlıların etnik təmizlənməsi prosesi zamanı yaşanmış həqiqətləri Ermənistanda kəskin millətçiliyi və daşnak baxışları ilə seçilən tanınmış bloqer Svetlana Marqaryan da qələmə almışdır. Belə ki, o, 1988-ci il noyabrın 30-da Vedibasar mahalının Xalisa kəndində dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş və canlı şahidi olduğu amansızlıqları, xüsusi qəddarlıqları, qeyri-insani davranışları ətraflı şəkildə “Arxadan zərbə” adlı yazılar silsiləsində etiraf etmişdir.¹³ Qeyd edək ki, bu hadisə tarixə “Xalisa hadisələri” kimi düşmüşdür. Marqaryan öz yazılarında Qərbi azərbaycanlılara qarşı törədilmiş zorakılığı bu cür təsvir etmişdir: “Dəhşətli qışqırıqlar, köməyə çağırışlar, fəryadlar və səslər eşidilirdi. Həmin fəryadlar eşidilən yerdən sağa döndük. Bütün küçə sənədlərlə, pasportlarla, doğum haqqında şəhadətnamələrlə örtülmüşdü, bəziləri cırılmışdı. İlk gördüyümüz yolda dayanan yük maşını oldu, onun yanında sarı rəngli “Jiquli” markalı avtomobil. Yaxınlaşdıq və dəhşətli mənzərənin şahidi olduq. Araratın “Qarabağ” komitəsinin üzvləri qisas arzusu ilə azərbaycanlıları zorla köçürürdülər. Onların arasında mən Vazqen Sarqsyanı və əlil olan, bir ayağını itirmiş, əsaların köməyi ilə hərəkət edən Kamo adlı birini tanıdım. Kamo sarı “Jiqulinin” yanında dayanıb bütün bunları rişxəndlə izləyirdi, Vazqen isə azərbaycanlıların evlərinə sürətlə girib-çıxır, yüksək səslə həmin evlərə basqın edən ermənilərə göstərişlər verirdi. Onun əlində iri kisə var idi və azərbaycanlılardan talan edilmiş bütün qızıl və pulların gətirilib ona təhvil verilməsini tələb edir və deyirdi ki, bunlar qaçqınlara kömək etmək, silah-sursat almaq üçün lazımdır.” Qeyd edək ki,

¹² “İrəvan: xatirələr və etiraflar”, Telman Qasimov, <https://youtu.be/FWXyL7jLyys?t=863>, 28 oktyabr 2023 (baxılıb: 15 iyul 2025)

¹³ Louysworld.com, “Arxadan zərbə: (8-ci hissə)” (Կրակոց Թիկուրից (Uuu 8)), 19 dekabr 2013, <https://www.louysworld.com/2013/12/19/%D5%AF%D6%80%D5%A1%D5%AF%D5%B8%D6%81-%D5%A9%D5%AB%D5%AF%D5%B8%D6%82%D5%B6%D6%84%D5%AB%D6%81-%D5%B4%D5%A1%D5%BD-8-2/> (baxılıb: 15 dekabr 2024-cü il)

talan edilmiş pul və qızıl hesabına ermənilər silah və sursat əldə edib, 1991-1994-cü illər arasında Qarabağda misli görülməmiş hərbi cinayətlər törədiblər.

S.Marqaryan yazırdı: “Qısa müddətdən sonra Heros və Sedrakın başçılıq etdiyi Artaşat komitəsinin üzvləri də orada peyda oldu. Onlar özləri ilə Artaşatdan əxlaqları ilə parlamayan bir neçə qadını gətirdilər və hadisələr yeni sürət qazandı. Azərbaycanlıları zorla evlərindən çıxarıb, döyüb yük maşınının kuzovuna mindirirdilər. Mən qaçqın qadınlarla birlikdə yük maşınının yanında dayanıb dəhşətli mənzərəni seyr edirdim. Artaşat komitəsinin üzvləri ilə gələn qadınlardan ikisi yük maşınının kuzasına çıxıb, orada azərbaycanlıların üstünü axtarır və onlardan gizlədilən pul və qızılları götürərək, Vazqen Sarqsyana təhvil verirdilər. Azərbaycanlılar evlərini tərk edərək yük maşınına minmək üçün dəstə-dəstə gəlirdilər. Onlar şiddətə məruz qoyulur və kuzaya qaldırılırdılar. Qəfil hay-küy içində 70-75 yaşlı qadının dəhşətli səsi küçəyə yayıldı. O, ermənicə qışqıraraq ağlayırdı, “mən getməyəcəyəm, evimdən heç yerə getməyəcəyəm, məni öldürün” deyərək qışqırırdı. Onu maşının kuzovunun yanına gətirdilər, ayağa qalxmağa məcbur etdilər, lakin yaşlı qadın müqavimət göstərdi. Bu zaman Kamo ona yaxınlaşdı, dəyənəyini qaldıraraq güclü zərbə ilə azərbaycanlı yaşlı qadını çaya yıxdı və həmin dəyənəklə qadının qarnına və sinəsinə vurmağa başladı. Biz daş kimi donub qaldıq. Yanımda dayanan bibim oğlu “Aman Allah, nə iş görürlər?” deyib arxasını hadisə yerinə çevirdi. Kamo vurmağa və söyməyə davam etdi və qadın artıq ağır nəfəs alırdı, üzü tamamilə qan içində idi.”

Qeyd edək ki, Xalisə kəndində baş verən hadisələr barədə Qərbi Azərbaycandan olan və ailəsi məhz Xalisə kəndindən deportasiya edilmiş, hazırda isə parlamentin deputatı olan Pərvanə Vəliyeva da danışmışdır. O, ailə üzvlərinin şahidi olduğu hadisəni bu cür təsvir edir:¹⁴ “Noyabrın 30-da erməni quldur dəstələri dövlət orqanları ilə razılıq əsasında Xalisə kəndinə basqın edərək, sakinlərini qaçmağa məcbur ediblər. Bələdçilik edən yerli ermənilər quldurlara azərbaycanlıların evlərini göstərir, qapılara xaç şəkli çəkirdilər. Bu, hücum başlananda hansı evə girəcəklərini bilmələri üçün edilirdi. Hətta kəndin çıxış magistrat yolları azərbaycanlıların kənddən maşınlarla qaça bilməməsi üçün bağlanmışdı. Erməni quldur dəstələri kəndə doluşub nişanlanmış evlərə hücum edir, amansız zorakılıq və hədə-qorxu ilə kəndlilərin zinət əşyalarını və maddi vəsaitlərini talayırdılar. Ələ keçirdiklərini mənimsəyir, əhalini isə kəndin mərkəzinə toplayırdılar. Onlar qadınlara qarşı xüsusilə amansızlıq göstərirdilər. Hətta hamilə qadınlar belə vəhşiliklərindən xilas ola bilmirdilər. Qocalar, qadınlar və uşaqlar təcavüzkarlar tərəfindən zorla sürüklənərək yük maşınlarına atılırdılar. Ailəm də həmin vaxt kəndi tərk etmək məcburiyyətində qalıb. Onlar da deportasiya edilən bir çox qaçqınlar kimi çətinliklərlə üzləşiblər.”

¹⁴ Azertac, “Qərbi Azərbaycanın həsrəti və Xalisə kəndinin unudulmayan tarixi”, 30 noyabr 2024 <https://azertag.az/xeber/gerbi-azerbaycanin-hesreti-ve-xalisa-kendinin-unudulmayan-tarixi-serh-3310080> (baxılıb: 15 dekabr 2024-cü il)

“Xalisa hadisəsi” azərbaycanlılara qarşı törədilən etnik təmizləmə aktının yalnız kiçik bir epizodudur və deportasiya ilə bağlı, qeydə alınmış bir çox başqa faktlar da mövcuddur. Məsələn Basarkeçər rayonunun sakini olmuş Gündüz Əhmədov hadisələri belə nəql edir: “Mənim o vaxt 11 yaşım var idi. Atamla birgə evdən çıxdıq və kənd əhalisinin müxtəlif istiqamətlərlə Kəlbəcərə doğru hərəkət etdiyini gördük. Şiddətli qar fırtınası var idi, soyuq dözülməz idi. Təqribən 5 km yol getmişdik, hava tamamilə qaraldı. Güclü qar yağdı, yerimək mümkün deyildi. Biz 4 uşaq, bir atam və anam idik. Dayandıq və qayanın altında gecələdik. Növbəti gün qar yağıntısı intensivliyi azaldı və biz hərəkətə davam etdik. Dağlardan keçərək Kəlbəcər rayonunun Aşağı Ayrım kəndinə çatdıq. Sonra atam kəndə, evimizə qayıtmağa qərar verdi. Kəndə qayıtdıqda orada erməni silahlıların yiyəlik etdiyini gördü. Bəzi evlərin qapıları sındırılmışdı.”¹⁵

Ümumiyyətlə, 1988-ci ilin noyabr ayından sonra Ermənistandan artıq xeyli azərbaycanlı deportasiya olunmuşdu. Bu barədə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin məlumatlarında da qeyd olunur. Belə ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Sovet orqanları şöbəsinin müdiri F.Yaqubovun imzasını daşıyan sənəddə noyabr ayının 1-dən dekabr ayının 1-dək olan dövr ərzində, yəni cəmi bir ayda Ermənistanı 43219 azərbaycanlı (8731 ailə) tərk etdiyi qeyd edilmişdir.¹⁶ 1988-ci ilin dekabr ayına isə bu say artıq 98492 nəfər təşkil çatmışdır. Bu məlumatlar Azərbaycan KP MK Bürosunun 05.12.1988-ci il tarixli Qətnaməsində öz əksini tapmışdır.¹⁷

1988-ci ilin ortalarında Ermənistan SSR-də azərbaycanlılara qarşı zorakılıq və deportasiya hallarının xeyli artması Azərbaycan SSR KP MK-nı bəzi addımlar atmağa vadar etmişdir. Bu qanunsuzluqların qarşısını almaq məqsədilə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Karen Demirçyanla aprel ayının 13-15 tarixləri arasında görüşlər keçirilmişdir. Lakin bütün səylərə baxmayaraq, azərbaycanlılara qarşı zorakılıq və deportasiya halları davam etmişdir. Zorakılıq hallarının davam etməsi ilə bağlı məlumatlar Azərbaycan KP MK-nın katibi Viktor Polyaniçkonun Sovet İttifaqı KP MK-ya 24 yanvar 1989-cu il tarixində ünvanlamış olduğu məktubda da öz əksini tapmışdır. Məktubda qeyd edilir: “Antisozialist qüvvələrin partlamağa hazır vəziyyəti uzun müddət gərginləşdirməsi və onların davamlı təxribatlarının nəticəsi insanların milli mənsubiyyətinə görə təqib edilməsi, kütləvi şəkildə işdən qovulması, ailələrin öz doğma yerlərindən didərgin salınması olub. Təkcə 1988-ci ilin dekabrında ekstremistlərin təqibləri nəticəsində Ermənistanın Masis, Ararat, Stepanavan, Quqark, Vardenis və digər bir sıra rayonlarında daimi yaşayış yerlərini tərk etmiş azərbaycanlılardan 500-ə yaxın kollektiv məktub və teleqramlar daxil olub.”¹⁸

¹⁵ “Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası” (Депортация азербайджанцев из Армении), СВС Тv, <https://youtu.be/MQzwfi08yqM?t=736>, 23 dekabr 2022-ci il (baxılıb: 11 fevral 2025-ci il)

¹⁶ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai və Siyasi sənədlər Arxivi, Fond 1, siyahı 83, İş: №194, səh. 60

¹⁷ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai və Siyasi sənədlər Arxivi, Fond 1, siyahı 83, İş: №141, səh. 6

¹⁸ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai və Siyasi sənədlər Arxivi, Fond 1, siyahı 84, İş: №175, səh. 49-50

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan SSR Ali Sovetinin 17 iyun 1988-ci ildə DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi ilə bağlı özbaşına aldığı qərar SSRİ Ali Soveti tərəfindən Konstitusiyaya zidd qəbul edilməsi ölkədə daxilində kütləvi etirazların artması ilə yanaşı, azərbaycanlılara qarşı mənəvi və fiziki təzyiqlərin güclənməsi ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 1988-ci ilin iyun ayının 17-20 tarixləri arasında İrəvanda keçirilən mitinqlərdə erməni dəstələri azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərə basqınlar etmişlər. Bu hücumlar nəticəsində isə minlərlə azərbaycanlı SSRİ-Türkiyə sərhədinə toplaşmaya məcbur olmuşdur. Məhz bu hadisələrdən sonra Azərbaycan KP MK soydaşlarımızın problemləri ilə yerində tanış olmaq və vəziyyəti öyrənmək üçün Ermənistana nümayəndə heyəti göndərmişdir. Qeyd edək ki, səfər 1988-ci il iyunun 19-dan iyunun 25-dək davam etmişdir. Nəticədə səfərin yekunlarına dair məruzə hazırlanmış və SSRİ KP MK-ya göndərilmişdir. Məruzədə qeyd edilən bəzi faktları isə Ə.Daşdəmirov “Vestnik Analitiki” adlı jurnalda işıqlandırmışdır. Daşdəmirovun məqaləsindən: “Bu il iyunun 17-də Azərbaycan SSR-in Ali Sovetinin sessiyasında DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən Ermənistan SSR-ə verilməməsi ilə bağlı qəbul edilən qərardan narazı düşmüş erməni millətinə məxsus xuliqan qruplar Ermənistanın azərbaycanlı əhalisinə qarşı bir sıra qanunsuz hərəkətlər etmişlər. Nəticədə onlar tərəfindən Masis, Sayat-Nova, Daştavan, Zəngilər, Sarvanlar və digər kəndlərin sakinlərinə qarşı hücumlar təşkil edilmiş, insanlar kütləvi şəkildə döyülmüşdür. 18 mənzil dağıdılmış, azərbaycanlılara məxsus 7 şəxsi ev yandırılmış, 11 nəfər ağır yaralanmış, çoxlu sayda insanın üz-gözünə xəsarət yetirilmişdir. Bir çox ev və mənzillərin pəncərə, qapıları sındırılmış, hasarlar, qarajlar, avtomobillərə ziyan vurulmuş, yardımçı tikililər dağıdılmışdır. 8 mindən çox sakin evlərini tərk etmişdir. Armatür, daş, çubuq və digər döymə alətləri ilə yüklənmiş yük maşınlarının müşayiəti ilə avtobuslarda gələn şəxslərin hərəkətləri xüsusi amansızlıqla fərqlənmişdir. Analoji hücumlar may ayının 11-də erməni və azərbaycanlıların birgə yaşadıkları Ararat rayonunun Şirazlı kəndində də törədilmişdir. Hücumlar zamanı azərbaycanlılara məxsus 57 ev dağıdılmış, biri tamamilə, ikisi isə qismən yandırılmışdır. Şirazlı və digər dağıdılmış kəndlərin azərbaycanlı sakinləri mühafizə olunmaq üçün sərhədçilərə sığınmışlar. 45 gündən artıqdır ki, praktiki olaraq açıq havada yaşayan qaçqınlara düşərgə salınmışdır. Burada çoxlu uşaq var. Bir çox azərbaycanlının işdən qovulması, daimi pasport qeydiyyatından çıxarılması, fiziki zorakılıq hədəsi ilə sisteməti şəkildə şantaj edilməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirir. Bütün bunlar narahatlığı artırır, qorxunu gücləndirir və insanların mənəviyyatına təsir edir. Oxşar faktlar bir çox başqa rayonlarda, xüsusilə Amasiya, Vardenis, Yeğenadzor və Əzizbəyovda da müşahidə olunur. Bütün bunlar ona gətirib çıxardı ki, bir çox azərbaycanlı ailələr Ermənistanı tərk edib hazırda Azərbaycan SSR-də və digər bölgələrdədirlər”.¹⁹

Qeyd edək ki, Ə.Daşdəmirovun yazısında həmçinin Ermənistandan olan azərbaycanlı qaçqınlardan bir neçəsinin Bakı jurnalistləri tərəfindən lentə alınan ifadəsi təqdim

¹⁹ Daşdəmirov Ə. “Yenidənqurma kontekstində Qarabağ münaqişəsi” (Карабахский конфликт в контексте перестройки) Вестник аналитики, № 3 (21), 2005, səh. 207 (baxılıb: 25.02.2025)

olunmuşdur. Həmin müsahibə zamanı ifadə verənlərdən biri “Ararat” rayonundakı sovxozdan Hüseyn Qəmbərov bildirir: “Fevralın 19-dan bəri bir gecə belə yatmamışıq. Qonşu kəndlərdən azərbaycanlılar təhlükəsizlik üçün Masis rayonunun Kalinin qəsəbəsinə yığılmışdılar. Kəndin özü isə sərhəd hissələrinin mühafizəsi altındadır. Evləri qorumaq üçün gecələr kəndin və ya qəsəbənin mərkəzindəki tonqalın ətrafına 10-20 nəfər toplaşırıdılar. Hələ elə bir gecə olmayıb ki, hansısa ev yanmasın. Qocalar, qadınlar, uşaqlar tez qaça bilmək üçün tam geyinmiş, hətta ayaqqabıları ilə də yatmağa gedirlər.” Digər azərbaycanlı, kolxozçu Hümbət Abbasov isə həmin dövrdə baş verənləri bu cür izah edir: “Bizim Masis rayonunun Artaşat kəndində 3 ev yandırılıb. Fevralın 19-dan bizi bazarlara buraxmırlar, zəhmətimizlə yetişdirdiyimiz məhsul israf olunur. Fevralın 19-dan bəri Ermənistandakı xəstəxanaların, klinikaların, tibb mərkəzlərinin qeydlərində bir nəfər də olsun azərbaycanlı adına rast gəlməyəcəksiniz. Baxmayaraq ki, orada 200 min azərbaycanlı yaşayır. Bizə tibbi yardım göstərilmir. Bizə çörək, ərzaq məhsulları satmırlar. Şəhər nəqliyyatına icazə verilmir. Fevralın 19-dan etibarən azərbaycanlıların səbəbsiz şəkildə kütləvi ixtisarı başlayıb. Onlar, sözün əsl mənasında, üzümü zə tükürüb qışqırdılar: “Türklər, çıxın, erməni torpağından çıxın!”²⁰

Ermənistan hakimiyyətinin azərbaycanlıları öz doğma torpağından deportasiya etmək istiqamətində sistemli siyasəti yuxarıda verilmiş təkzibedilməz faktlar əsasında ortaya qoyulmuşdur. Lakin həmin proseslərdə bir həqiqəti utunmaq olmaz, bu da, beynəlxalq hüquqa zidd əməllərin SSRİ Ali Sovetinin məlumatı və dəstəyi altında həyata keçirilməsi faktıdır. Məsələn buna, 1988-ci il iyulun 18-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Azərbaycan SSR DQMV ətrafında yaranmış vəziyyətə həsr olunmuş iclasında Mərkəzi Komitənin Baş katibi Mixail Qorbaçovla İrəvan Dövlət Universitetinin rektoru, akademik Serqey Hambartsumyan arasındakı dialoq da dəlalət edir.²¹ Belə ki, dialoq zamanı Mixail Qorbaçov əsrin əvvəllərində Ermənistanda çox sayda azərbaycanlının yaşadığı barədə məlumatının olduğunu vurğulayır. Dialoq:

M.Qorbaçov: “Mənə deyin, əsrin əvvəllərində İrəvanda azərbaycanlıların sayı nə qədər idi?”

S. Ambartsumyan: “Əsrin əvvəlində İrəvanda?”

M.Qorbaçov: “Bəli”.

S. Ambartsumyan: “Bunu demək çətindir”.

M.Qorbaçov: “Siz bilməlisiniz. Yadınıza salım: əsrin əvvəllərində İrəvanda azərbaycanlılar 43 faizi idi. İndi azərbaycanlılar neçə faizdir?”

S. Ambartsumyan: “İndi çox azdır. Yəqin ki, bir faizdir”.

²⁰ Eyni mənbə, səh. 195

²¹ Qarabagkitabxana.info “Qəzet səhifələrində Dağlıq Qarabağda və ətrafında hadisələr” (События в Нагорном Карабахе и вокруг него по страницам газет), Bakı: 1989
http://qarabagkitabxana.info/media/1989_rafik_mammadov_Sobitiya_v_Naqornom_Karabakhe_i_vokrug_neqo_po_stranitsam_qaz_et_Kn_4.pdf (baxılıb: 15 dekabr 2024-cü il)

Əslində ali dövlət səviyyəsindəki bu dialoq erməni jurnalist Davit Petrosyanın yuxarıda qeyd olunan fikirləri ilə birə-bir örtüşür. Doğrudur, jurnalist öz müsahibəsində açıq şəkildə etnik təmizləmə və ya deportasiya terminlərini işlətmir, lakin onun sadaladığı demoqrafik faktlar məhz bu hüquqazidd proseslərə birmənalı şəkildə işarə edir. Belə ki, jurnalist öz müsahibəsində azərbaycanlıların əvvəllər İrəvanın əhəmiyyətli hissəsini təşkil etdiyini, kompakt yaşadıkları məhəllələrinin olduğunu, lakin sonradan, xüsusilə sovet rejimi qurulduqdan sonra onların saylarının kəskin azaldığını etiraf etməklə, istər-istəməz sistemli demoqrafik mühəndislik siyasətinin mövcudluğunu təsdiqləyir. Qeyd edək ki, əhalinin nisbətinin 43 faizdən 1 faizə, sonradan isə tamamilə sıfıra endirilməsi sadəcə təbii miqrasiya və ya adi statistik rəqəm dəyişikliyi ola bilməz. Bu, dinc əhaliyə qarşı həyata keçirilmiş kütləvi hüquq pozuntusu və onların ləyaqətli yaşamaq, mülkiyyət və ən əsası geri qayıdış hüququnun məqsədyönlü şəkildə qəsb edilməsidir.

SSRİ-nin ali dövlət rəhbərliyi və erməni ictimaiyyətinin nümayəndələri tərəfindən edilmiş etiraflarla yanaşı, sırasıyla Ermənistan vətəndaşlarının etirafları da azərbaycanlıların qayıdış hüququnun faktiki əsaslarının təsdiqlənməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Sadəcə vətəndaşlardan biri olan Yuxarı Türkmənli (indiki Apaqa) kəndinin sakini Artəşes Barseğyan, kəndin tarixi ilə bağlı həqiqətləri bu cür təsvir etmişdir: “1935-ci il yanvarın 3-nə qədər bu kəndin adı Türkmənli idi. 1935-ci ildə kəndin türk adına görə ermənilər Ağasi Xancyana (1930-1936-cı illərdə Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi) müraciət edərək kəndin adını dəyişdirmişdirlər.” Həmin kəndin məktəb direktoru Mxitar Mxitaryan isə açıq şəkildə bildirmişdir ki, tarixən bu kənddə azərbaycan türkləri yaşayıblar və yalnız 1915-1918-ci illər arasında bura ermənilər köçürülmüşdür.²²

Armaş kənd sakini Mikayel Bursalyanın etirafları isə həyata keçirilən etnik təmizləməni və mülkiyyət qəsbini bütün çılpıqlığı ilə nümayiş etdirir. Əslən İstanbul ermənisi olduğunu və ailəsinin əvvəlcə Yunanıstana, daha sonra isə Ermənistana köçdüyünü bildirən M.Bursalyan tarixi reallığı bu cür etiraf edir: “Biz bura, kəndə gələndə burada türklər (azərbaycanlılar) yaşayırdı, onları çıxardıq və elə oldu, buralar qaldı bizə.” Bu ifadə xaricdən gətirilən əhalinin yerli azərbaycanlıların evlərinə qanunsuz şəkildə yerləşdirildiyini və beynəlxalq hüquqla qorunan mülkiyyət toxunulmazlığının necə kütləvi şəkildə tapdalandığını sübut edir. Yaycı kəndinin (indiki Harjis) David adlı sakini Stalin dövründə azərbaycanlıların məcburi köçürülməsindən bəhs edərək qeyd edir: “Stalinin təşəbbüsü ilə erməni xalqı üçün yeganə xeyirxah iş Ermənistanda olan azərbaycanlıların Azərbaycana köçürülməsi oldu.” Sadəcə vətəndaşlaq arasında ən diqqətçəkən və hüquqi baxımdan xüsusi çəkiyə malik olan məqam isə Ardanış kənd sakini Rafik Manukyanın tarixi etirafıdır. O, tarixi hadisələri bu cür təsvir edir: “1948-ci ildə hökumət tərəfindən xüsusi qərar qəbul

²² “Deportasiyadan etnik təmizləməyə aparın yol” (Дорога, ведущая от депортации к этническим чисткам фильм), Telman Qasimov, https://youtu.be/qRbw_7yM2T8?t=336, 20 iyul 2019-cu il, (baxılıb: 17 avqust 2025-ci il)

olundu ki, azərbaycanlılar Azərbaycana köçürülsünlər. Daha sonra onlar geri qayıtdılar, lakin Apram Nacaryan və Qriqor Manukyan onların öz kəndində məskunlaşmasına icazə vermədi.” Qeyd edək ki, bu etiraf Qərbi azərbaycanlıların qayıdış arzusunun və fundamental hüquqlarının necə zorakılıqla əngəlləndiyini əyani şəkildə göstərir.²³

Bir məqamı daha vurğulamaq lazımdır ki, Ermənistanda həyata keçirilən etnik təmizləməyə yalnız azərbaycanlılar deyil, habelə rus və digər millətlər də məruz qalmışdır. Buna Ermənistandan qaçaraq Azərbaycan SSR-i Xanlar rayonuna gəlmiş milliyyətə rus olan L.V.Tolstyak və V.İ.Daşkovanın açıqlamaları da dəlalət edir. L.Tolstyak açıqlamaları: “Noyabrın 27-də Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini V.Movsesyan Vardenis rayonunun Zod kəndinə gəlmiş və əhaliyə kəndi tərk etməsi üçün üç gün vaxt verərək, bəyan etmişdir ki, bu müddət ərzində kəndi tərk etməsələr, onların təhlükəsizliyinə təminat verilməyəcək. Qeyd edək ki, Ermənistan SSR tərəfindən təhlükəsizliklə bağlı zəmanət verilməməsi faktı rəsmi yazışmalarda da öz əksini tapmışdır və bu yazışma barədə yuxarıda bəzi qeydlər verilmişdir. Tolstyak? həmçinin əlavə etmişdir ki, ermənilər deportasiyanı sürətləndirmək üçün elektrik xəttini kəsmiş, ərzaq verilməsini dayandırmış, dağ yolları ilə rayonu tərk edənləri isə tez-tez atəşə tutmuşdur.” İ.Daşkova isə bildirmişdir ki: “Həmin rayonun Azat kəndinin azərbaycanlı sakinlərinin bir hissəsi dekabrın 8-nə qədər dayandı. Lakin həmin gün erməni silahlıları vertolyotla gələrək sonuncu kənd sakinlərini də küçələrə qovdular və onları güllələməklə hədələyərək, dağların üstündən Azərbaycandan qaçmağa məcbur etdilər.”²⁴ Qeyd edək ki, Azərbaycan SSR Komunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin 24 avqust 1988-ci il tarixində Ermənistan SSR Komunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə ünvanlandığı məktubunda da etnik təmizləmə aparmaq üçün istifadə edilən metodlardan bəhs olunmuşdur.²⁵

Sırası vətəndaşların bu açıqlamaları göstərir ki, məcburi köçürülmə və qayıdış hüququnun pozulması yalnız 1987-1991-ci illərlə məhdudlaşmır. Bu, tarixi presedenti olan, həm dövlət, həm də yerli icmalar səviyyəsində dəstəklənən sistemli bir ayrışdırma siyasəti olmuşdur. İnsanların öz doğma yurdlarına qayıtmaq istəyinin yerli ermənilər tərəfindən qəsdən və güc tətbiq edilərək qarşısının alınması beynəlxalq qaçqın hüququnun və insan hüquqları konvensiyalarının ən kobud şəkildə pozulması ilə həyata keçirilmişdir. Bu şahidliklər geri qayıdış hüququnun bərpasının yalnız siyasi bir məsələ deyil, tarixi ədalətsizliyin aradan qaldırılması üçün mütləq bir beynəlxalq hüquqi öhdəlik olduğunu bir daha sübut edir.

1987-1991-ci illər arasında ermənilərin həyata keçirdiyi etnik təmizləməyə məruz qalmış və öz ata-baba yurdundan didərgin salınmış Qərbi azərbaycanlıların sayı

²³ “Deportasiyadan etnik təmizləməyə aparın yol” (Дорога, ведущая от депортации к этническому чисткам фильм), Telman Qasimov, https://youtu.be/qRbw_7yM2T8?t=594, 20 iyul 2019-cu il, (baxılıb: 17 avqust 2025-ci il)

²⁴ İpd-az.org, “1988-1989-cu illərdə Ermənistanda qırğınlar” (Погромы в Армении в 1988-1989 годах) <https://www.ipd-az.org/wp-content/uploads/2020/12/Armenii.pdf> (baxılıb: 13 mart 2025-ci il)

²⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai və Siyasi sənədlər Arxiv, Fond 1, siyahı 83, İş: №194, səh. 53-54

barədə müxtəlif mənbələrdə müxtəlif məlumatlar qeyd edilir. Məsələn Qərbi Azərbaycan İcmasının rəsmi internet sahifəsində bu say 211500 (1987-ci ildə-210000, 1989-cu ildə-1500),²⁶ Tomas de Vallin “Qara Bağ” kitabında bu say 186000 azərbaycanlı, 18000 müsəlman kürdü və 3500 rus olmaqla cəmi 207500,²⁷ Birləşmiş Krallığın Avropa Demokratik Qrupunun nümayəndəsi David Atkinsonun 14 fevral 1995-ci il tarixli məruzəsində isə 228840 nəfər olduğu qeyd edilmişdir.²⁸

Lakin tərəfimizdən aparılmış tədqiqatlar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, etnik təmizləməyə məruz qalan azərbaycanlıların sayı qeyd edilən saylardan daha çox olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 06.01.1989-cu il tarixinə olan məlumatına görə, Ermənistan SSR-i tərk etmiş və Azərbaycana sığınmış azərbaycanlıların sayı 141091 (30041 ailə) təşkil etmişdir.²⁹ 12.01.1989-cu il tarixində SSRİ-də keçirilmiş Ümumittifaq əhalisinin siyahıyaalınmasına görə isə, Ermənistan SSR-də 84860 nəfər azərbaycanlının hələ də yaşadığı təsbit olunmuşdur.³⁰ Yəni yalnız 1989-cu ilin rəsmi məlumatlarını toplasaq, bu, cəmi 225951 nəfər edir. Lakin bu göstəricilərlə yanaşı, daha iki faktı nəzərə almaq lazımdır. Bunlardan birincisi, Ermənistanın şimal hissəsində yaşayan və Gürcüstan SSR-ə sığınmış azərbaycanlılardır. Qeyd edək ki, belə bir fakt Gürcüstan Kommunist Partiyasının Marneul Rayon Komitəsinin katibi K.Məmmədovun Azərbaycan SSR və Ermənistan Mərkəzi Komitələrinə ünvanladığı №135, 16.06.1989-cu il tarixli məktubunda öz əksini tapmışdır.³¹ Məktubda qeyd edilir: “Son 7 ayda Noyemberyan rayonunun Körpülü və Baqrataşen yaşayış məntəqələrindən gəlmiş 4000-dən artıq qaçqın Marneul rayonunda məskunlaşıb”. Qeyd edək ki, məktubda adı keçən Gürcüstanın Marneul rayonu, eləcə də Ermənistanın Noyemberyan rayonunun inzibati ərazisinə daxil olan iki yaşayış məntəqəsində də əsasən azərbaycanlılar yaşayıb. Yəni belə nəticəyə gəlmək olar ki, həmin qaçqınların əksəriyyəti məhz azərbaycanlılar olub. Əlbəttə, belə bir faktın mövcud olması, onu deməyə əsas verir ki, 1988-ci ilin dekabr ayınadək Ermənistanda etnik təmizləməyə məruz qalmış azərbaycanlıların bir çoxu Azərbaycanla yanaşı, Gürcüstana da sığınmışdır. Dolayısı ilə, Gürcüstana SSR-ə sığınmış azərbaycanlılar Azərbaycanda rəsmi olaraq məcburi qaçqın statusu almamış və beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından kənar qalmışdır.

²⁶ Qərbi Azərbaycan İcması, “Qərbi Azərbaycanda əhali”, <https://westaz.org/az/qerbi-azerbaycan/ahali> (baxılıb: 10 dekabr 2024-cü il)

²⁷ Vall T. de, Famil İsmaylov (redaktor), “Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və müharibə yollarında” (Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War), Bakı: İLAY MMC, 2008, səh. 325

²⁸ Birləşmiş Krallıq United Kingdom, Avropa Demokratik Qrupu, “Ermənistan və Azərbaycanda qaçqın və köçkünlərin humanitar vəziyyəti haqqında hesabat” (Report on the humanitarian situation of the refugees and displaced persons in Armenia and Azerbaijan), 14 fevral 1995, https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=6823&lang=EN#P184_11561 (baxılıb: 23 dekabr 2024-cü il)

²⁹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai və Siyasi sənədlər Arxivi, Fond 1, siyahı 83, İş: №194, səh. 55

³⁰ Demoscope.ru, “1989-cu il Ümumittifaq əhalisinin siyahıyaalınması. SSRİ respublikaları üzrə əhalinin milli tərkibi” (Всероссийная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР), https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=13 (baxılıb: 15 dekabr 2024-cü il)

³¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai və Siyasi sənədlər Arxivi, Fond 1, siyahı 84, İş: №185, səh. 65.

Digər bir vacib amil isə ondan ibarətdir ki, Qərbi azərbaycanlıların ümumi sayı dedikdə, bura 1987-ci ilə qədər müxtəlif səbəblərə görə (təhsil, iş, hərbi xidmət və s. səbəblərdən) Ermənistan SSR-ni tərk etmiş və SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində qeydiyyatda düşmüş azərbaycanlılar da daxil edilməlidir. Doğrudur, onlar bəlkə də etnik təmizləmə aktlarına məruz qalmayıblar, lakin Ermənistanın cinayətkar siyasəti nəticəsində öz dədə-baba yurdlarından məhrum ediliblər. Nəzərə alsaq ki, 1987-ci ilin noyabr ayınadək Ermənistanda 40-45 min azərbaycanlı ailə yaşayıb və bu tarixədək hər bir ailədən cəmi 1 nəfər Ermənistanı tərk etmiş olub. O zaman əminliklə qeyd etmək olar ki, 1987-1991-ci illər arasında ermənilərin törətdiyi cinayətlər səbəbindən təqribən 260000-dən çox Qərbi azərbaycanlı öz ata-baba yurdlarından didərgin salınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun məlumatlarına əsasən 1987-1991-ci illər ərzində Ermənistan hakimiyyətinin məqsədyönlü qanuna zidd əməlləri nəticəsində 216 dinc azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş və ya millətlərarası qarşıdurma nəticəsində həlak olmuşdur, eləcə də 1154 nəfər yaralanmışdır.³² Deportasiya nəticəsində Qərbi azərbaycanlıların maddi, eləcə də qeyri-maddi mədəni irsinə ağır zərbələr vurulmuş və soydaşlarımız mal-mülklərini itirmişlər. Bugün də soydaşlarımızın çıxdıqları evlərin, kəndlərin çoxu dağıdılmış və tərk edilmiş vəziyyətdə qalmaqdadır. BMT-nin də məlum dörd qətnaməsindən ikisində Qərbi azərbaycanlıların qayıdışı ilə bağlı əsaslar var. Belə ki, 1993-cü ildə qəbul edilmiş 853 və 874 sayılı qətnamələrdə bölgədəki qaçqınların geri qayıtmasına şərait yaradılması tələb olunur.

Nəticə

Hesabatda təqdim edilmiş faktiki materiallar birmənalı olaraq sübut edir ki, 1987-1991-ci illərdə Qərbi azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən kütləvi və məcburi şəkildə köçürülməsi sistemli xarakter daşımış və bilavasitə etnik mənsubiyyət əsasında həyata keçirilmişdir. Bu məcburi köçürmə yüz minlərlə azərbaycanlının öz daimi yaşayış yerlərindən məhrum edilməsinə səbəb olmuş, onların doğma evlərinə qayıtmaq imkanları qəsdən qeyri-mümkün hala gətirilmişdir.

Qərbi azərbaycanlıların məcburi köçürülməsi tək bir akt deyil, bir sıra fundamental insan hüquqlarının, xüsusilə yaşayış yerini seçmək azadlığı, mülkiyyət hüququ, ailə və şəxsi həyata hörmət hüququ, ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq prinsipi və beynəlxalq hüququn əsaslarını təşkil edən doğma torpaqlarına qayıtmaq hüququnun kobud şəkildə pozulması ilə müşayiət olunmuşdur. Bu pozuntular İnsan Hüquqları üzrə Ümumdünya Bəyannaməsi, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt,

³² Genprosecutor.gov.az, “Azərbaycanlıların kütləvi deportasiyası, təqib və soyqırımı faktları ilə bağlı cinayət işi açılıb.” (Возбуждено уголовное дело по фактам массовой депортации, преследования и геноцида азербайджанцев), 30 mart 2023-cü il, <https://genprosecutor.gov.az/az/post/6153> (baxılıb: 23 yanvar 2025-ci il)

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və BMT-nin Məcburi Köçkünlərə dair Rəhbər Prinsiplərində təsbit olunmuş beynəlxalq hüquqi öhdəliklərə tamamilə ziddir.

Hazırda Qərbi azərbaycanlıların öz daimi yaşayış yerlərinə qayıtmasına maneələrin yaradılması, onların mülkiyyət hüquqlarının bərpa edilməməsi və təhlükəsiz qayıdış üçün institusional təminatların verilməməsi bu hüquq pozuntusunun hələ də davam edən xarakter daşdığını göstərir. Nəticə etibarilə, bu məsələ yalnız keçmişdə qalmış tarixi hadisə deyil, bu gün də davam edən ciddi hüquqi və humanitar problem kimi qiymətləndirilməlidir.

Beynəlxalq hüququn imperativ normalarına uyğun olaraq, bu ədalətsizliyin aradan qaldırılması yalnız və yalnız Qərbi azərbaycanlıların öz daimi yaşayış yerlərinə təhlükəsiz, könüllü və ləyaqətli şəkildə qayıdışının təmin edilməsini, onların mülkiyyət və digər əlaqəli hüquqlarının bərpasını tələb edir. Bir daha vurğulanmalıdır ki, bu yanaşma dövlətlərə qarşı ərazi iddiaları ilə deyil, məcburi köçürülmüş əhəlinin təməl insan hüquqlarının bərpasına yönəlmiş ali beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin icrası ilə bağlıdır və beynəlxalq hüququn ən ümdə prinsiplərinə xidmət edir.

Müəllif: Fuad Abdullayev, Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzinin aparıcı məsləhətçisi